
РАЗБИЙ-ПЪРТИНА IN THE DICTIONARY OF NAYDEN GEROV

Albena Baeva

"Bishop Konstantin Preslavski" Shumen, Bulgaria, a.baeva@shu.bg

Abstract: The study of persistent phrases and phrases is the subject of phraseology. Various classifications of sustainable combinations are known. Thematic groupings are also of interest and are regarded as characteristic of folk psychology. Comparative studies of individual narrower or wider corresponding phrases are often found. This article explores corresponding sustainable combinations in Bulgarian and French, which refer to a waste-monger (spender).

Attention is also drawn to the particular situation of complex words, some of which are characterized as composites, especially in terms of spelling, which testifies that they have not reached complex words (composites) and others can refer to persistent expressions in view of the period under consideration.

Keywords: complex words, composites, phraseological units, series

РАЗБИЙ-ПЪРТИНА В РЕЧНИКА НА НАЙДЕН ГЕРОВ**Албена Баева**

ШУ „Епископ Константин Преславски“, a.baeva@shu.bg

Резюме: Изследването на устойчивите изрази и словосъчетания е предмет на фразеологията. Известни са различни класификации на устойчивите съчетания. Тематичните групирания също представляват интерес и се разглеждат като характеризиращи народната психология. Често се срещат компаративни проучвания на отделни по-тесни или по-широки съответстващи си фразеологизми. В тази статия се разглеждат съответстващи си устойчиви съчетания в български и френски език, назоваващи прахосник (разсипник).

Отделено е внимание и върху по-особеното положение на сложните думи, някои от които са характеризирани като композитоиди, особено по отношение на правописа, който свидетелства, че не са достигнали до сложни думи (композитуми), а други могат да се отнесат към устойчиви изрази с оглед на изследвания период.

Ключови думи: сложни думи, композитоиди, фразеологични единици, серии

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременната фразеология изследва устойчивите изрази като групира фразеологичните единици в тематични цялости. Отбелязва се, че голяма част от фразеологизмите се обединяват около човека, около вещи и предмети от непосредственото му обкръжение. При изучаването на експресивната лексика има гранични случаи, които предизвикват внимание. Предмет на статията са някои устойчиви изрази, свързани с понятието за прахосничество, открити в речника на Найден Геров.

Прахосникът се назовава пробито дъно, продран джеб, разбий-пъртина, развали-пъртина, развей-прах, разпилей-прах, развали-къща, разсипи-къща, направи-заход. Изразите се групират синонимно: разбито дъно и продран джеб; разбий-пъртина и развали-пъртина; развей-прах и разпилей-прах; развали-къща, разсипи-къща и направи-заход. От гледна точка на графиката се вижда, че част от тях са синтактични словосъчетания, другите се свързват чрез малко тиренце (дефис). Част от сложните думи Найден Геров пише слято – гостолубив, ветрогон, въртокъщник, виноберма, глуходоба и др. Найден Геров има практиката в речника си да пише с дефис определителния член и част от сложните думи, напр.: джан-джин, джеб-харашлък, Госпожин-ден, Гергев-ден, развали-трапеза, мами-карванка, пробий-глава и др. В някои случаи думите се изписват по два начина – слято и полуслято: вари-клетко и вариклетко. Разликата с днешния правопис е очевидна. Част от схващаните днес като сложни думи Геров изписва полуразделно. По същия начин представя и свързаните с понятието за прахосничество. При тях по-особеното е, че първата съставка е глагол в повелително наклонение. Днес те се изписват слято, като се отбелязва по-особеното им положение спрямо останалите сложни думи, тъй като опорната дума е начална и подчинява втората съставка – напр. хвалипръчко, цъфтитрън, бутниколиба (Граматица, 1993, с. 81).

ИЗЛОЖЕНИЕ

По-особеното положение на тази група имена се дължи на повелителната глаголна форма. Показателни са отбелязваните промени при образуването на сложната дума и особено замяната на гласна и с гласна о – напр. въртокъщник от въртикъща (пак там, с. 93). Показателни именно поради това, че повелителната глаголна форма, както е известно, има по-особено положение спрямо други глаголни и изреченски категории. Още Р. Якобсон отбелязва по повод на конативната езикова функция, която е насочена към получателя на съобщението, че най-чисто се изразява чрез вокатив и императив. При императива основно различие е, че спрямо тази форма не може да се постави въпрос за истинност, както е при останалите декларативни изречения (Якобсон, 1970, с. 160). Затова е ясно, че повелителната форма се държи по-особено. В изписването например на върти къща слято, разделно или полуслято, проличава относителният характер на графиката, която не може да изтрие силно налагащата се подчинителна връзка, затова и посочените по-горе промени със съединителните гласни са симптоматични в смисъл на начини за изтриване на подчинителната връзка.

За нас е особено важно, че в периода от втората половина на XIX в. при Геров, въпреки че част от думите се пишат слято, посочените съчетания той пише полуслято, очевидни са колебанията му при схващането на отношенията между думите (днес изписвани слято, а не полуслято). „Полуцялостта“, така да се каже, или фразеологизацията им се изразява чрез писане с дефис, който показва връзката с едно понятие. Необходимостта от съединителната чертица се дължи на факта, че за разлика от фразеологични съчетания без императив, повелителната глаголна форма може да се схване в прякото си значение, ако се пишат разделно. Дефисът сочи отчасти десемантизацията на повелителното значение и свързаността на думите. Независимо от правописа, който често скрива съществени черти на явленията, посочените думи или изрази отговарят на едно понятие – прахосник, което се изразява от съвременна гледна точка и чрез фразеологични съчетания (пробито дъно, продран джеб), и чрез сложни думи (развейпрах).

Относителният характер на правописа проличава и от едно съвременно предложение да се пишат с малки букви собствени имена в състава на фразеологични единици поради десемантизацията им – напр. мазна гана, мека мария и др. (Чолакова, 1970). С други думи, да се пише мара в Празна Мара тъпан била с малка буква, защото Мара има обобщаващо и нарицателно значение според предложението. Естествено има и мнения против това предложение.

Синонимното групиране на изразите и думите оформя четири подгрупи. Двете първи групи се свързват с понятието за пробиване на дупка, дъно. Очевидно това е най-разпространената асоциация за прахосничество. Шарл Бали отбелязва, че във френския език изразът *rapier perce*, прахосник, буквално пробита кошница, съдържа характерен образ (Бали, 1909, с. 14). За нашите съчетания пробито дъно и продран джеб важи абсолютно същото: те съдържат характерния образ на нещо пробито – дъно, джеб. Това доказва близостта в психологическите асоциации между народите. Или първото понятие, под което се подреждат нашите съчетания, е за нещо пробито.

Разбий-пъртина и развали-пъртина се свързват също с пробиване, но на друг предмет; според Геров пъртина е път, пътека през сняг. Глаголът разбий може да заблуди с оглед на днешното значение, но в речника едно от значенията на пробивам е разбивам, продънвам, правя дупка.

Вариантите развей-прах и разпилей-прах нормално се асоциират с надребняване, разсипване, развала. Развали-къща и разсипи-къща също се свързват с развала, но на къща, тук изразеното отношение е по-близко до домашния бит, каквато горните изрази нямат. По-различно е направи-заход, което Найдено Геров дава като синонимно на развали-къща. Възможно е колебание при определяне на понятието, тъй като захождам се свързва със скриване на слънцето и с прекаляване. И в двата случая може да се изведе връзка с изчезване (срв. разсипи къща) и с прекаляване – разсипване (срв. разпилей-прах).

При богатата синонимия на сложни думи и устойчиви изрази за прахосник те се свързват с понятия за пробиване, разсипване, разваляне. Универсална е връзката с пробиване на дупка и образите на дъно и джеб, пробиване на сняг, образни са и свързаните с развалата на къща. Направи-заход се отклонява по своята образност от другите, тъй като е парафраза на захождам и липсва конкретен образ. По-точно образът на слънцето се подразбира.

За този характерен начин на образуване на думи у народа говорят многото примери у Н. Геров. Ще допълним с най-характерния глагол от горната група – пробий-глава и пробий-гора със значение на луд, немирен човек, лудетина; деби-муха (кротък човек); весели-къща и весели-трапеза (вино) и мн. др. (Геров, IV, с. 295). Изследването на особения правопис, с който Н. Геров пише отделните сложни думи и фразеологични съчетания, трябва да бъде предмет на цялостно проучване. Защото напр. частичния антоним на понятието прахосник Геров пише слято: въртокъщник, въртокъща, както и други подобни –

въртокалчиница и върточорабица (повлекана) и др. Антонимът на прахосник – спестовник в речника е изписан слято: беридом. Но и върти-калец (за присмех на хайдутин). Подобно писане се среща и при названия на растения – върти-поп = лай-кучка, което не създава проблеми. Колебанията на правописа у Геров могат да ни наведат на мисълта за по-особеното положение, което заемат този тип образувания, впрочем генерализирани. От начални синтактични съчетания (въртя къща, веселя къща, варя месо с клечки), чрез обобщаване на повелителната форма в сложното съществително име, се стига до модел на обобщаване на глаголната форма чрез съкращаване или изпадане (срв. примерите в Граматика, 1993, с. 93 – въртокъщник от въртикъща, изгордушица – замяна със съединителна гласна или изпадане на окончанието на императива). Не приемаме изпадане на окончанието на повелителната форма с пример изгордушица за показател на образуване на сложна дума поради споменатото по-особено положение на повелителните глаголни форми. При изгордушица има по-скоро небрежност на изговора по различни причини – икономия, бързина или други.

Въпросът е сложни думи ли са разбий пъртина, развей прах, разсипи къща, пробий гора, деби муха и др. Бегъл поглед върху представените сложни думи в Граматика (1993, с. 75-97) показва, че с изключение на посочения тип, съставени от повелителна глаголна форма и някаква друга част на речта, които се разглеждат като отклонение поради мястото на повелителната глаголна форма, сложните думи са с пряко значение. Значението на разглеждания тип е определено не като пряко номинативно, а като фразеологизирано (Граматика, 1993, с. 93). Основанието да се разглеждат като сложни съществителни е образуването им по модел. Застъпено е становището, еднакво с това на Фразеологичен речник, че фразеологизмите не се построяват по определен модел (Фразеологичен речник, I, 1974, с. 18). От целия представен инвентар на сложните думи в Граматиката няма думи, чието значение да не е пряко номинативно, въпреки смисловите промени при сложната дума, за да е цялост, образувана от съставните елементи, напр. – въжеиграч, злословие, ски-плац и мн. др. (вж. Граматика, 1993).

При сложните съществителни имена от типа, който разглеждаме, правят впечатление различни групи вътре в него. Очевидно е, че значението на стърчиопашка, от една страна, на кърпикожух и лайкучка от друга, и на губивреме, губиден от трета, са различни. За губи-ден Н. Геров дава идентичен израз с конверсия, денгуба, но значението е пряко – губене на времето напразно. При голяма част значението е фразеологично, т. е. не е прост сбор от значението на съставните им части, напр. вариклечко, нехранимайко и др. Ако вземем за краткост само описаните сложни думи в Граматика (1993, с. 93) и ги сравним с описаните от Н. Геров, разликата в правописа е видна: муши-трън – птичка орехче; лай-кучка и лай-лай-кучка – познатото растение; кърпи-кожух, кърпи-кляшник, кърпи-гуня – раст. качун (есенен минзухар); стърчи-опашка и стърчи-пишка, треси-гъзица, треси-опашка, птичка говедарка; бутни-трън, бутни-храст, бутни-габър, бутни-каца, клати-каца, блъсни-дрял, размъти-гьол, лапни-шаран – всички със значение на глупак. Към изрази с фразеологично значение спадат и посочените по-горе: развей прах, разбий пъртина, развали къща, пробий глава и др. Ясно е, че при разпилей прах, разсипи къща, разбий пъртина значението прахосник не може да се изведе като сбор от съставлящите елементи. Следователно, как да се определят – като сложни думи или като фразеологични съчетания?

Правописът, както отбелязахме, няма решаващо значение. Ако се определят като сложни думи, трябва да се разграничат от другите сложни думи, при които значението не е фразеологично, ако се определят като фразеологични единици, днешният им правопис влиза в противоречие с определението на фразеологичната единица като разделно оформена и образувана не по модел. Склонни сме, според йерархията на дефиниращите признаци, да приемем за основно изразяването на значението, затова при част от описаните сложни думи в Граматиката определяща е промяната в значението – преносно значение. И макар че формално, когато са изписани слято, те носят белези на сложни думи, разликата в значението ги отделя от всички останали сложни думи извън типа. Най-малкото трябва да се определят като междинна група между сложните думи и фразеологични единици, вид фразеологизирани композита, независимо от начина на изписване, който исторически варира. От историческа гледна точка част от изписваните с дефис думи от този тип се квалифицират като композитоиди (вж. Игов, 1963).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Естествено са необходими исторически изследвания, за да се обясни образуването на посочените единици по модел. По принцип не изключваме образуването по аналогия и във фразеологията – срв. фразеологични съчетания (серии) от типа на: вдигам – цена, буна, бунт, бой, врява и др (срв. противоположното становище във Фразеологичен речник, 1974, I, с. 18). Възможно е, клоним повече към това решение на въпроса, част от посочените съчетания като междинен тип (композитоиди) да се разглеждат и като фразеологични

съчетания (серии) с постоянна и променлива съставка, но само по отношение на образуването си: стърчи-опашка, стърчи-пишка; развали-пъртина, развали-къща; пробий-глава, пробий-гора; весели-къща, весели-трапеца; върти – къща, върти-калец, върти-поп и др. И именно този междинен момент е зафиксирал Речникът на Найдено Геров.

Освен отликата по значение, те се разграничават от глаголно-именните съчетания като вдигам бунт и по това, че при нашия тип глаголет е в повелително наклонение. Втора съществена разлика е, че съчетанията с повелителна глаголна форма не са вербални перифрази, както е при типа вдигам бунт със значение бунтувам. Някои от изследваните съчетания клонят към сложни думи, каквито и впоследствие стават, но условията за това следва да се проучат отделно за самия тип и най-общо за набелязаните подгрупи – напр. за тези с пряко значение, с брой на вариращите компоненти и др.

И така, разбий-пъртина може да се вземе за образец на по-особена група съчетания, които в периода от втората половина на XIX век заема междинно положение между сложни думи и фразеологични съчетания. С фразеологичните съчетания я свързва значението, фразеологично, експресивно, със сложните думи – образуването по модел. В Речника на Найдено Геров е фиксирано положението на по-голяма част от думите като композити. Определянето им като сложни думи от съвременна гледна точка не е достатъчно, защото някои от тях не достигат в развитието си до целостта на сложните думи. Например изписването сяято на разбий пъртина, развали пъртина едва ли ще ги направи сложни думи, тук по-скоро има фразеологични съчетания, отколкото целостта на думи. В тези процеси не са без значение и дължината на думите, и съществуването на синонимни съчетания като пробито дъно и продран джеб. Впрочем тези последни словосъчетания са най-близко до френския израз за прахосник.

И едно допълнение - за антонима на прахосник, скъперник, Н. Геров предлага много синоними, но само един попада под посочения по-горе тип с фразеологично значение – вариклечко (Герв, V, с. 184). И така, опозитивните отношения са напълно определени (което не винаги е изразено при лексиката, напр. при бинарни отношения – разбий-пъртина: бери-дом = прахосник : спестовник): разбий-пъртина : въртокъщник : вариклечко със значения прахосник : къщовник : скъперник. За разлика от логическата номинация обаче експресивната се свързва с различни понятия: пробивам и разсипвам за прахосник, с въртене = грижа за къщата при къщовник, с бране (събиране) за пестене и варене (ядене) при вариклечко за скъперник.

ЛИТЕРАТУРА

- Герв, Н. (1977-1978) Речник на българския език. Т. 4 -5. София: Български писател,
(1993) Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София: БАН,
Игов, А. (1963) Към въпроса за генезиса на сърбохърватските композити (с оглед към българския език). – В: Славистични студии. Сборник по случай V международен славистичен конгрес в София. София: Наука и изкуство,
Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. (1974) Фразеологичен речник на българския език. Т. 1. София: БАН,
Чолакова, Кр. (1970) Структурно-синтактични особености на фразеологичните единици и пунктуация и правопис. – В: Известия на Института за български език, XIX, с. 391-401.
Bally, Ch. (1909) *Traite de stylistique francaise*. Heidelberg: Carl Wintersunivers.,
Jakobson, R. (1970) *L'immanence du style*. – In: Guiraud, P. et Kuentz, P. *La stylistique*. Paris: Ed. Klincksieck, 1970, pp. 155-164.